

Tadeusz Gacia

«Iam Roma Christo dedita...» : idea Rzymu w "Peristephanon" Prudencjusza

Kieleckie Studia Teologiczne 8, 299-308

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ks. Tadeusz Gacia – Kielce – Lublin

IAM ROMA CHRISTO DEDITA... IDEA RZYMU W *PERISTEPHANON* PRUDENCJUSZA

Aurelius Prudentius Clemens, żyjący w końcu IV wieku, to pierwszy wielki chrześcijański poeta, *Peristephanon*¹ zaś to 14 hymnów poświęconych głównie hiszpańskim i rzymskim męczennikom². Tytuł zbioru nawiązuje do ceremonii wręczania zwycięzcy w agonach wieńca jako nagrody. Powstanie *Peristephanon* wpisuje się w nurt pobożności tego czasu, żywiołowego rozwoju kultu męczenników i kultu relikwii. Hymny stanowiące ów zbiór (niektóre bardzo długie, liczące po kilkaset albo więcej wersów), opisują prześladowanie i krwawe męczeństwo wyznawców nowej religii³. Poeta jednak ukazując Rzym,

¹ PL 60,275–590, CCL 126,251–389. Przekłady: Aureliusz Prudencjusz Klemens, *Poezje*, PSP 43,1987 (*Wieńce męczeńskie*, s. 207–296, przekł. M. Brożek); Aureliusz Prudencjusz Klemens, *Wieńce męczeńskie oraz przedślowie i epilog*, przekł. M. Brożek oraz inni tłumacze, wstęp i oprac. M. Starowieyski, Kraków 2006.

² Tytuły nadane utworom przez wydawców: I. *Hymnus in honorem Sanctorum Martyrum Emeterii et Chelidonii Calagurritanorum*; II. *Hymnus in honorem passionis Laurentii*; III. *Hymnus in honorem Passionis Eulaliae, Beatissimae Martyris*; IV. *Hymnus in honorem Sanctorum decem et octo Martyrum Caesaraugustanorum*; V. *Passio Sancti Vincentii Martyris*; VI. *Hymnus in honorem Beatissimorum Martyrum Fructuosi Episcopi Ecclesiae Tarraconensis et Augurii et Eulogii Diaconorum*; VII. *Hymnus in honorem Quirini Martyris, Episcopi Ecclesiae Siscianae*; VIII. *De loco, in quo martyres passi sunt, nunc baptisterium est Calagurri*; IX. *Passio Sancti Cassiani Forocorneliensis*; X. *Sancti Romani Martyris contra gentiles dicta*; XI. *Ad Valerianum Episcopum de passione Hippolyti Beatissimi Martyris*; XII. *Passio Apostolorum Petri et Pauli*; XIII. *Passio Cypriani*; XIV. *Passio Agnetis*.

³ Por. S. Stabryła, *Christiani nominis hostis: Images of the Persecutors of Christians in Prudentius' Peristephanon*, AnCr 32 (2000), s. 381–390; *Death for Christ as victory in the light of Prudentius' Peristephanon*, AnCr 33 (2001), s. 675–682; *Criticism of the pagan religion in Prudentius' Peristephanon*, AnCr 34 (2002), s. 433–443;

który prześladowuje chrześcijan, widzi go jednocześnie już jako Rzym oddany Chrystusowi – *Roma Christo dedita*. W hymnie o incipicie *Antiqua fanorum parens* (wrócimy do niego w dalszej części artykułu) te słowa właśnie wkłada w usta męczonogo Wawrzyńca. Idea Rzymu w *Peristephanon* Prudencjusza jest tematem niniejszego opracowania.

Co rozumiemy przez wyrażenie „idea Rzymu”? Idea Rzymu to przekonanie, że Rzym zajmuje szczególne miejsce w historii i ma wyjątkowe posłannictwo do wypełnienia; to trwająca od wieków pewność, że *populus Romanus*, dzięki swojej *virtus* i dzięki *pietas*, wsparty wolą bogów, zasługuje na panowanie nad światem⁴. Celem Rzymu jako państwa jest szerzenie prawa, sprawiedliwości i pokoju, a samo Wieczne Miasto to *caput mundi*⁵. Najpełniej wyrażone to zostało to przez Wergiliusza:

Tu regere imperio populos, Romane, memento;
hae tibi erunt artes; pacique imponere morem,
parcere subiectis et debellare superbos⁶.

Interesujące jest jednak trwanie tej idei w chrześcijaństwie, kształt, jaki ona przybrała wraz z nadejściem, a jeszcze bardziej z ugruntowywaniem się nowej religii, gdy Rzym stanie się miejscem symbolizującym kolebkę chrześcijaństwa, miastem męczenników i ośrodkiem jedności Kościoła⁷.

Zwróćmy uwagę na kontekst historyczny, w którym Prudencjusz pisze. W ciągu trzech pierwszych wieków wypadki historyczne świadczyły o głębokiej sprzeczności między Kościołem a światem. Krańcowe stwierdzenie takiego stanu rzeczy znajdujemy u Tertuliana⁸. Ale – jak wiadomo – przełomem był rok 313. Konstantyn nie miał takiego poety jak August, który by śpiewał jego pochwały jak Wergiliusz w *Eneidzie*, ale i tak w Konstantynie widziano urzeczywistnienie nadziei ludzkości, marzeń o powszechnym i wiecznym pokoju.

Facta et miracula. Problem realizmu i cudowności w Peristephanon Prudencjusza, w: *Charisteria Tito Górski oblata*, Kraków 2003, s. 229–240; *Pagan and Christian Rome in Prudentius' Peristephanon*, w: *Studia Prudentiana*, Kraków 2006, s. 66–77.

⁴ Por. J. Budzyński, *Roma aeterna – Wieczne Miasto – dzieje motywu*, „Studia Classica et Neolatina. VIII. Ku współczesności”, Gdańsk 2006, s. 197–198.

⁵ Por. D. Brodka, *Idea Rzymu w literaturze rzymskiej późnego antyku*, „Nowy Filomata”, 2 (1998), nr 2, s. 83–97. W kilku miejscach wstępnej części niniejszego artykułu korzystam skrótowo z myśli D. Brodki.

⁶ P. Vergilius Maro, *Aeneis* 6, 851–853.

⁷ Por. J. Budzyński, *Roma aeterna*, art. cyt., s. 200.

⁸ Tertullianus, *Apologeticum* 38: „At enim nobis ab omni gloriae et dignitatis ardore frigentibus nulla est necessitas coetus, nec ulla magis res aliena quam publica. Unam omnium rempublicam agnoscimus mundum”. O tym samym mówią inne jego utwory, przede wszystkim *Ad martyras*, *De spectaculis*, *De corona*.

Sam Konstantyn uważał się już za cesarza na mocy Boskiego prawa, realizował na ziemi powszechną monarchię, która miała być monarchią prawdziwego, jedyne Boga⁹; program ten jeszcze głębiej wcielił w życie Teodozjusz, który z niebieskiego – jak pisał – natchnienia wydał edykt nakazujący, aby wszystkie ludy podlegające jego miłościwej władzy żyły w wierze przekazanej Rzymianom przez apostoła Piotra i jakiej przestrzega pontifeks Damazy i Piotr, biskup Aleksandrii¹⁰. Cesarz wiedział, że państwo pozbawione swoich tradycyjnych sankcji nie może trwać i musi mieć jakiś fundament. Wyrazicielem nowej, chrześcijańskiej idei Rzymu był już nieco wcześniej wielki pisarz, biskup Mediolanu, św. Ambroży. Głosił on, że trzeba odrzucić te elementy tradycji i instytucji, które wiązały się z kultem religii antycznej, ale imperator ma już być traktowany jako sługa Boży i zobowiązany jest do przestrzegania i obrony wiary katolickiej. Święty Augustyn w *De civitate Dei* odrzucił klasyczną i chrześcijańską wersję tej idei. Państwo rzymskie i jego historię umieścił w sferze ziemskiej doczesności; chrześcijanie zaś, mając udział w strukturach politycznych, powinni przede wszystkim działać dla dobra religii i nie zapominać, że są pielgrzymami w drodze do *civitas Dei*¹¹. Tak więc nowa idea posłannictwa Rzymu to pojmowanie chrześcijaństwa i państwa rzymskiego nie jako wrogów, ale dostrzeganie w nich dwóch elementów tego samego Boskiego porządku świata. Prudencjusz żył właśnie w czasie, kiedy kształtowała się tego rodzaju teologia polityczna Rzymu, pojmująca chrześcijaństwo jako nową erę ludzkości, ale bez prób osłabiania znaczenia przeszłości Rzymu

Zobaczmy zatem, jak wygląda literacka ilustracja owej idei w *Peristephanon* Prudencjusza, poety, którego rola w kształtowaniu się tej odnowionej koncepcji jest niemała. Ujęta ona tu zostanie w trzech punktach.

1. *Hoc destinatum...*

W koncepcji Prudencjusza chrześcijański Rzym jest ukazany jako uwieńczenie historii ludzkości. Mówi o tym hymn drugi, dedykowany męczennikowi Wawrzyńcowi. Zaczyna się on apostrofą do Rzymu: *antiqua fanorum parens*. Rzym jest zatem określony dostojnym tytułem, nawiązującym do jego

⁹ Por. M. Forlin Patrucco, *Constantino I imperatore*, DPAC 1, 803–805; M. Simon, *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1992, s. 148–152.

¹⁰ Por. M. G. Mara, *Teodosio I imperatore*, DPAC 2, 3395–3398; M. Simon, *Cywilizacja*, dz. cyt., s. 269; J. Vogt, *Upadek Rzymu*, tłum. A. Łukaszewicz, Warszawa 1993, s. 170

¹¹ Por. D. Brodka, *Idea Rzymu*, art. cyt., *passim*; J. Danielou, H. I. Marrou, *Historia Kościoła*, t. 1, *Od początków do roku 600*, Warszawa 1984, s. 191–193.

antycznej historii i religii – *fanorum parens* (*fanum* to w tym miejscu określenie świątyni pogańskiej), zaraz jednak w następnym wersecie mamy jako antytezę wyrażenie *iam Roma Christo dedita*:

Antiqua fanorum parens,
iam Roma Christo dedita.
Laurentio victrix duce
ritum triumphas barbarum.

Reges superbos viceras
populosque frenis presseras,
nunc monstruosis idolis
inponis imperii iugum (*Perist.* 2, 1-8).

Zwycięstwo Rzymowi zapewnia teraz już nie oręż i siła, ale męczennik Wawrzyniec. Druga zwrotka przypomina cytowany wyżej fragment *Eneidy*: „*parcere subiectis et debellare superbos*”. Rzym, który kiedyś zwyciężał narody, wprowadzając *pax Romana*, pokonuje teraz *monstruosa idola* – bogów rzymskiej religii. Jest to budowanie nowej podstawy trwania imperium.

Misja Rzymu ukazana jest także w słowach męczennika, który modli się za niego. W samych słowach, które poeta wkłada w usta św. Wawrzyńca, bez trudu można dostrzec nawiązanie do historii antycznej. Rzym nazwany jest z jednej strony miastem Romulusa, lecz założyciel murów miasta to w istocie rzeczy Chrystus, a prawo, na którym ma się opierać Rzym, jest chrześcijańskie:

[...] caelum deinde suspicit
et congemescens obsecrat
miseratus urbem Romulam:

o Christe, nomen unicum,
o splendor, o virtus Patris,
o factor orbis et poli
atque auctor horum moenium [...] (*Perist.* 2, 410-424).

Rzym, który stanowi uwieńczenie historii, jest wieczny, w sensie ścisłym zaś wieczne jest Miasto Rzym. Wawrzyniec określa je jako *christiana civitas*.

Hoc destinatum, quo magis
ius christiani nominis,
quodcumque terrarum iacet,
uno inligaret vinculo.

Da, Christe, Romanis tuis,
sit christiana ut civitas,
per quam dedisti, ut ceteris
mens una sacrorum foret! (*Perist.* 2, 429-436).

Z Boskiego przeznaczenia Rzym ma stać się węzłem jednoczącym wszystkie narody dzięki prawu, ale jest to już prawo Chrystusa.

2. *Video futurum principem*

Po drugie, ważne miejsce w Prudencjuszowej koncepcji nowego Rzymu zajmuje osoba imperatora. Cesarz to reprezentant Boga, główny twórca wielkości i potęgi imperium. Władza cesarska pochodzi bezpośrednio od Boga, nie zaś od ludzi, dlatego jako *servus Dei* jest on zobowiązany do krzewienia i obrony prawdziwej wiary. Choć w opisach męczeństwa w *Peristephanon* cesarz stoi na szczycie władzy prześladowającej chrześcijan, to mamy sugerowaną wyraźnie jego nową rolę. Bohaterscy męczennicy w hymnie pierwszym o incipicie *Scripta sunt caelo duorum* rzucają znaki cesarza i wybierają znak krzyża, którego moc pokonuje smoka:

Caesaris vexilla linquunt, eligunt signum crucis
proque ventosis draconum, quos gerebant, palliis
praeferunt insigne lignum, quod draconem subdidit (*Perist.* 1, 43-46).

Mówią, że nie można służyć cesarzowi, lecz należy służyć Bogu:

Ite, signorum magistri, et vos, tribuni, absistite,
aureos auferte torques, sauciorum praemia!
clara nos hinc angelorum iam vocant stipendia.
Christus illic candidatis praesidet cohortibus [...] (*Perist.* 1, 58-61n).

Męczennik Roman, którego śmierć została opisana w utworze o incipicie *Romane, Christi fortis adsertor Dei*, także nie chce modlić się o pomyślność cesarza i jego wojska, a jeśli to czyni, to jedynie pod warunkiem, że będzie ono bronić wiary chrześcijańskiej:

Tunc ille: Numquam pro salute et maximis
fortissimisque principis cohortibus
aliter precabor, quam fidele ut militent
Christique lymfis ut renascantur patri [...] (*Perist.* 10, 426-429).

Pragnie, aby cesarz poznał światło wiary, a wtedy uzna go za swojego władcę:

Hoc, opto, lumen imperator noverit
tuus meusque, si velit fieri meus;
nam si resistit christiano nomini,
meus ille talis imperator non erit (*Perist.* 10, 441-444).

Idea chrześcijańskiego imperatora najwyraźniej dochodzi jednak do głosu we wspomnianym wyżej hymnie *Antiqua fanorum parens*. W ostatnich

zdaniach mowy męczzonego Wawrzyńca poeta umieszcza profetyczną zapowiedź dotyczącą tego, że w przyszłości cesarz będzie chrześcijaninem. Rozpoczynające ją słowa są nacechowane ogromnym patosem:

Video futurum principem
 quandoque, qui servus dei
 taetris sacrorum sordibus
 servire Romam non sinat,
 qui templa claudat vectibus,
 valvas eburnas obstruat,
 nefasta damnet limina
 obdens aenos pessulos (*Perist. 2, 473-476*).

W czasach Prudencjusza jest to *vaticinium ex eventu*, czyli proroctwo zrealizowane, ale czytelnik hymnu, stawiając się w sytuacji świadka opisywanego męczeństwa, rozumie, że śmierć Wawrzyńca ma – w koncepcji u Prudencjusza – szczególne znaczenie. Być może poeta ma w tym miejscu na myśli Teodozjusza, idealnego, chrześcijańskiego już władcę, który nakazał pozamykać pogańskie świątynie, skoro w słowach męczennika jest tu mowa o zamykaniu świątyń. Wizja przyszłego princepsa z pewnością stanowi analogię do *Eneidy*, gdzie w 6 księdze Eneasza widzi z podziemia przyszłych władców Rzymu.

3. *Roma caelestis*

Kolejnym aspektem nowego posłannictwa Rzymu jest to, że Miasto Rzym posiada nowych patronów. Miasta, utraciwszy swych dotychczasowych bogów, herosów i patronów, którzy się nimi opiekowali, szukały nowych opiekunów; a szukały przede wszystkim w męczennikach. Zresztą świadczy o tym powstanie całego zbioru utworów *Peristephanon*. Męczennicy wpisywali się w historię i tradycję miast, również i szczególnie w historię Wiecznego Miasta, które stało się centrum religii chrześcijańskiej i uzyskało nimb świętości. Głównym celem, dla którego Prudencjusz napisał *Peristephanon*, było wpojenie czytelnikom przekonania, że Rzymem opiekują się obecnie męczennicy. Widzimy to wyraźnie w kilku hymnach.

W hymnie *Antiqua fanorum parens* autor widocznie podkreśla to, że cześć dla męczenników zajmuje miejsce dawnego kultu religijnego, co ilustruje to sugestywnymi obrazami: kapłani dawnej religii całują progi apostołów i męczenników (*apostolorum limina*), westalka przychodzi do chrześcijańskiej świątyni, sławne rzymskie rody oddają swoje dzieci na służbę Bogu, pontifeks trzyma w ręce krzyż:

Videmus inlustres domos,
sexu ex utroque nobiles,
offerre votis pignera
clarissimorum liberum.

Vittatus olim pontifex
adscitur in signum crucis
aedemque, Laurenti, tuam
Vestalis intrat Claudia (*Perist. 2*, 521-528).

Opiekunem Miasta staje się teraz Wawrzyniec. Prudencjusz przedstawia go jako prawdziwego Rzymianina. Nawet niebo, w którym znajduje się zbawiony męczennik, ukazane jest przez analogię do Rzymu ziemskiego. Niezwykle sugestywne są wyrażenia, którymi posługuje się narrator. Niebo nazywa niebiańskim Rzymem; znajduje się w nim kuria, a Wawrzyniec, przyozdobiony wieńcem obywatelskim, czyli dębowym wieńcem, który przyznawano za ocalenie obywatela rzymskiego, jest wiecznym konsulem Rzymu:

Videor videre inlustribus
gemmis coruscantem virum,
quem Roma caelestis sibi
legit perennem consulem (*Perist. 2*, 556-589).

Patronką Wiecznego Miasta jest także dziewica Agnieszka. Kult męczennicy skupia się wokół jej grobu, który znajduje się – jak powie Prudencjusz – *Romulea in domo*. Według hymnu 14 Agnieszka opiekuje się Rzymem i dba o jego bezpieczeństwo. Autor posługuje się wyrazami, które należą ściśle do terminologii związanej z historią antycznego Rzymu, zwłaszcza *salus* i *Quirites*:

Agnes sepulcrum est Romulea in domo,
fortis puellae, martyris inclytae.
Conspectu in ipso condita turrium
servat salutem virgo Quiritium
nec non et ipsos protegit advenas
puro ac fideli pectore supplices (*Perist. 14*, 1-6).

Rzeczownik *salus* nawiązuje z pewnością do wyrażenia: *salus rei publicae*, a określenie *Quirites* było terminem szczególnie uroczystym i nacechowanym szacunkiem dla historii.

W panteonie nowych bohaterów wyjątkowe miejsce zajmują święci Piotr i Paweł. To oni jakby na nowo założyli Miasto, oczyszczając je swoją krwią z pogańskiej tradycji. W hymnie dedykowanym Wawrzyńcowi Piotr i Paweł nazwani są *apostolorum principes*; termin *princeps* może wyrażać nie tylko ich pierwsze miejsce w gronie Dwunastu, ale nawiązuje do funkcji

princepsa; zresztą, w bezpośrednim kontekście cytowanego niżej fragmentu hymnu, przyszedł princeps jest chrześcijańskim władcą (o czym była już wyżej mowa):

Et iam tenemus obsides
fidissimos huius spei,
hic nempe iam regnant duo
apostolorum principes [...].

Discede, adulter Iuppiter,
stupro sororis oblite,
relinque Romam liberam
plebemque iam Christi fuge!

Te Paulus hinc exterminat,
te sanguis exturbat Petri,
tibi id, quod ipse armaveras,
factum Neronis, officit (*Perist.* 2, 457-460.465-472).

Dwóm wielkim patronom Miasta Prudencjusz poświęcił hymn o incipicie *Plus solito coeunt*. Opowiada w nim o ich męczeństwie upamiętnionym wzniesieniem wspaniałych świątyń na miejscu ich grobów po obu stronach Tybru. Obaj apostołowie odbierają cześć w jednym dniu. Piotr i Paweł to według poety dwie nagrody dane przez Boga Rzymowi:

Ecce duas fidei summo patre conferente dotes,
urbi colendas quas dedit togatae (*Perist.* 12, 55-56).

Rzymem opiekuje się również św. Hipolit, którego grób Prudencjusz odnalazł w tym mieście, choć został zamęczony gdzie indziej, prawdopodobnie na Sardynii. Mieszkańcy Rzymu i pielgrzymi ściągają ze wszystkich stron, aby go uczcić:

Urbs Augusta suos vomit effunditque Quirites,
una et patricos ambitione pari
confundit plebeia falanx umbonibus aequis
discrimen procerum praecipitante fide (*Perist.* 11, 199-202).

Zauważmy użyte znów przez Prudencjusza określenia *Augustua* i *Quirites*, a także stwierdzenie, że kult męczennika, nowego patrona, zasypuje dawne podziały i zespała patrycjuszów oraz plebejuszy.

Prudencjusz wiele razy podkreśla, że męczennicy przychodzą z pomocą tym, którzy uciekają się do nich w modlitwach. W tym przejawia się ich rola jako patronów i opiekunów. Męczennica Eulalia leżąc pod stopami Boga, widzi swój lud i jest dla niego życzliwą patronką – podkreśla Prudencjusz w zakończeniu hymnu o incipicie *Germine nobis, Eulalalia*:

[...] illa Dei sita sub pedibus
prospicit haec populosque suos
armine propitiata fovet (*Perist.* 3, 213-215).

Męczennik Fruktuoz to patron Tarragony, ale będzie także wstawiał się za nią w dniu sądu, jak czytamy w hymnie *Felix Tarraco, Fructuose, vestris* (6, 157-161). Przykładem patrona w sensie ścisłym jest męczennik Wawrzyniec, o którym w *Peristephanon* mówi się najczęściej i który szczególnie opiekuje się mieszkańcami stolicy:

[...] ceu praesto semper adsies
tuosque alumnos urbicos
lactante complexus sinu
paterno amore nutrias (*Perist.* 2, 569-572).

* * *

W hymnach Prudencjusza rysuje się wyraźnie idea nowego Rzymu. Jest to Rzym chrześcijański, którym włada chrześcijański imperator – *futurus princeps, servus Dei*. Stolica chrześcijańskiego imperium ma nowych patronów – męczenników zajmujących miejsce bohaterów antycznych. Rzym chrześcijański – *Roma Christo dedita* – jest wypełnieniem się planów Boga, który dla tego państwa i miasta przewidział szczególne miejsce w historii. Koncepcja przedstawiona w *Peristephanon* (notabene w innych utworach Prudencjusza jeszcze wyraźniej) będzie oddziaływać na dalsze trwanie tego rodzaju teologii politycznej w czasach średniowiecza.

Riassunto

IAM ROMA CHRISTO DEDITA... IDEA DI ROMA NEL *PERISTEPHANON* DI PRUDENZIO

L'autore del presente articolo intraprende l'analisi degli scritti dediti ai martiri cristiani, composti dal poeta cristiano della fine del IV secolo, Prudenzio, ed intitolati *Peristephanon*. In 14 opere che descrivono la persecuzione ed il martirio cruento dei discepoli della nuova religione, il poeta traccia l'idea della nuova Roma. Nella sua visione Roma è una città dedita a Cristo, è uno stato nel quale il potere appartiene ad un imperatore cristiano – *futurus princeps, servus Dei*. La capitale dell'impero ha dei nuovi patroni – i martiri, che prendono il posto degli eroi antichi. Roma cristiana – *Roma Christo dedita* – secondo Prudenzio è una realizzazione dei piani di Dio. Questa concezione del poeta s'iscrive nella corrente della teologia politica del IV secolo.

Ks. dr hab. Tadeusz GACIA – ur. w 1961 r. we Włoszczowie, prezbiter diecezji kieleckiej, wyświęcony w 1986 r.; dr hab. nauk humanistycznych w zakresie literaturoznawstwa – literatura rzymska; adiunkt w katedrze literatury wczesnochrześcijańskiej Instytutu Filologii Klasycznej KUL w Lublinie, wykładowca jęz. łacińskiego i greckiego w WSD w Kielcach. Ostatnie publikacje: *Breviarium fidei*. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła, red. I. Bokwa, oprac. I. Bokwa, T. Gacia, S. Laskowski, H. Wójtowicz, Poznań 2007; T. Gacia, *Metaforyka agonistyczna w literaturze łacińskiej chrześcijańskiego antyku*, Kielce 2007; *Topos „locus amoenus” w łacińskiej poezji chrześcijańskiego antyku*, *VoxP* 28 (2008), t. 52, s. 187–198.